

Література

1. Волицький В. На Львів і Київ: Воєнні спогади 1918-1920. – Торонто: Гомін України, 1963. – 239 с.
2. За державність. Матеріали до історії українського війська. – Каліш., 1930. – Зб. 2.
3. За державність. Матеріали до історії українського війська. – Каліш., 1934. – Зб. 4.
4. Сальський В., Шандрук П. Українсько-Московська війна 1920 р. – Варшава, 1933. – Ч.1. – 402 с.
5. Сідак В., Степанков В. З історії української розвідки і контррозвідки (нариси). – К.: Ін-т СБ України, 1994. – 204 с.
6. ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 18.
7. ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 5. – Спр. 12.
8. ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 7. – Спр. 12.
9. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 7.
10. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 27.
11. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 127.
12. ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 209.
13. ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 86.
14. Штати управління корпусу на час спокійний. – К., 1918.

*Тюрменко І.І.,
Національний університет харчових технологій*

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ТА ЙОГО ДОБА В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА ОГІЄНКА

Іван Іванович Огієнко (1882–1972) – визначний державний, громадський, релігійний діяч, учений, перу якого належить понад тисяча наукових праць з культурології, мовознавства, славістики, історії церкви, літературознавства тощо. Вчений належав до представників української державницької школи, що почала складатися на межі ХІХ–ХХ ст. Не приєднавшись до жодної з її течій, він зайняв серединну позицію, намагаючись трансформувати у власну систему їх найраціональніші ідеї. Отже, ідея української державності визначила не лише його “наукове кредо”: методологію та напрями наукових досліджень, але стала провідною в його державній праці.

Звертаючись до найважливіших етапів національно-визвольної боротьби українського народу, вчений встановив, що провідною в національній історії є ідея безперервного існування державницької ідеології. Характерно, що таке розуміння процесу державотворення було притаманне вченому вже на ранньому етапі його творчості, про що свідчать його думки з приводу рецензії на працю Д.Дорошенка “Огляд української історіографії”, виданої в Празі в 1923 р. [1]. Протягом усього творчого життя,

І.Огієнко детальніше розвинув її в циклі праць, присвячених кожному з етапів боротьби за відновлення української держави. Зокрема, багато уваги І.Огієнко приділив дослідженню державницької програми Б.Хмельницького.

Вчений вважав, що вже на початку Національно-визвольної війни (1648–1657 рр.) українська спільнота була готова до сприйняття державницької ідеології, оскільки ідея державності існувала безперервно в творах літератури, свідомості, менталітеті з часів Київської Русі.

Хоча думка І.Огієнка щодо готовності українського суспільства до сприйняття та вироблення державницької програми на початку Національно-визвольної війни виглядає досить осібно (такої позиції з сучасних дослідників тримається Ю.Мицик – І.Т.), проте чи було б можливим, зважаючи на більш ніж 700-річне існування бездержавного життя, проголошення у 1991 році незалежної України, аби українське суспільство не мало належного усвідомлення державницької ідеології?!

Наукова спадщина І.Огієнка з питань Національно-визвольної війни не знайшла належного критичного осмислення в сучасних дослідженнях. А між тим, підхід до вивчення цієї доби, запропонований вченим, залишається ще й досі чи не єдиною оригінальною розвідкою. Предметом досліджень ученого стало вивчення впливу релігійного фактора на історичні події. Хоча такий підхід розкриває лише одну із сторін багатовимірного суспільного процесу і певною мірою страждає на фрагментарність та обмеженість досліджуваної проблеми, проте він значно доповнює та розширює саму проблематику наукових розвідок про добу Хмельницького.

В таких творах, присвячених аналізу подій 1647–1657 рр., як “Політична праця Богдана Хмельницького”, “Українська Церква за Богдана Хмельницького”, трилогії “Наш бій за державність” та ін. І.Огієнко застосував історіософський підхід до вивчення доби Богдана Хмельницького, взявши за основу дослідження проблеми свободи, якою для вченого була “воля Православної Віри”. З цього положення логічно випливали тези про тісний зв’язок між утвердженням української державності і запровадженням “сильної” церковної політики, піднесенням статусу та ролі Православної Церкви, яка потерпала від утисків католицизму та уніатства. Таке розуміння подій стало наріжним в концепції Огієнківського бачення суті боротьби за державу за часів Національно-визвольної війни.

Спираючись на архівні джерела, вчений доводив, що основною передумовою Національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького стало запровадження Берестейської унії (1596 р.), а найважливішою причиною її поразки – недооцінка великим гетьманом необхідності проведення гнучкої “сильної” церковної політики [2]. Отже, вчений мав рацію в тому розумінні, що не можна відкидати при висвітленні історичного процесу “метафізичного” фактора.

Сферою особливих зацікавленостей ученого стала реконструкція подій, що призвели до Переяславської ради. Досліджуючи їх причини, І.Огієнко особливо виділив релігійно-духовні чинники, найголовнішими з яких стали утиски православної Віри

та відповідно їх захист.

Зокрема, подаючи загальні відомості про хід Національно-визвольної війни, І.Огієнко зупинився на аналізі подій, що сталися восени 1648 р. під Замостям. Хоча в науковій літературі з цього приводу висловлено багато припущень та здогадок, І.Огієнко подав і свою версію, акцентуючи увагу на релігійній недалекоглядності гетьмана. Укладене перемир'я під Замостям учений пов'язував із підтримкою та визнанням Б.Хмельницьким королівської влади католика Яна Казимира. “Богдан Хмельницький з великою погрозою став за Казимира... Це була основна помилка всієї церковної політики гетьмана, яка жорстоко помстилася на всій його праці. Хмельницький міг і повинен був підтримати кандидата не поляка і не католика, і тоді всі справи православної Віри й знищення унії, а може й незалежність України, пішли б зовсім інакше”. Учений підкреслював, що помилкою Б.Хмельницького виявилася віра на слово Яну Казимиру, що в разі обрання останнього королем, той буде боронити Православну Віру [3].

Наслідком невдалого вибору гетьмана став і певний “автономізм” релігійної політики, залежність та постійне зволікання на милість польського короля. Тільки тоді, коли Богдан Хмельницький був “не в стані справлятися з утисками Польщі Православ'я, він вимушений був просити московського царя прийняти Україну під свою високу руку” [4].

Проте, дорікання гетьману за релігійну недалекоглядність, виявлену при виборі польського короля, не має під собою підстав. Дослідження цієї проблеми в науковій літературі свідчать, що лише після невдалих спроб Б.Хмельницького посадити на польський престол короля-некатолика, привели гетьмана до необхідності підтримати Яна Казимира [5].

І.Огієнко вважав, що релігійні питання не були належним чином відбиті в договорах, укладених Б.Хмельницьким. Проблема віросповідання набувала для українського народу надзвичайної гостроти, переходячи із договору в договір незреалізованим в силу того, що Польща просто ігнорувала їх виконання, а Богдан Хмельницький “занадто довіряв і покладався на договори й перемови з поляками”. “Хмельницький, своїм звичаєм, робив основну помилку: замість того, щоб послати на Варшаву збройні відділи, як голосно вимагало від нього військо, і говорити з королем та його сеймом гарматами, він прислав тільки посольства й листи, в яких завжди “покірливо просив”... результат був сподіваний: поляки нічого не виконували: унії не нищили, а Православ'я переслідували” [6]. Проте, таке бачення взаємовідносин Хмельницького з Польщею, не нове в історичній літературі. В цьому питанні вчений цілком поділяв погляди М.Грушевського, який також акцентував увагу на постійному перепрошуванні гетьмана за образу “маєстату Річи Посполитої”, а польському королю закидав обман та нехтування українськими інтересами.

На тлі недалекоглядності церковної політики гетьмана найбільш слушною є думка вченого про серйозні прорахунки Польщі щодо поступок в забезпеченні волі Пра-

вославної віри та знищенні унії на території України. Польща не розуміла гостроти та складності ситуації і через переслідування православ'я сприяла орієнтації Б.Хмельницького на східного сусіда: "Історична Переяславська Рада 8 січня 1654 р. весь час ґрунтувалася головно на справі Православної Віри проти унії", – писав учений [7].

Помилкою, вважав І.Огієнко, й намагання Б.Хмельницького зважитись на Переяславську раду, спираючись лише на факт православної віри. Через це були приречені і плани гетьмана побудувати українську державу: "життя показало, що Хмельницький в цьому основно помилився: не можна ж єднати народ, не єднаючи й Церкви" [8]. Такий висновок видається дещо поверховим. Але, тут слід враховувати, що проаналізувати сам текст договору з Москвою було неможливо з причини відсутності його "у звичайному для дипломатичної практики вигляді". І.Огієнко, зокрема, посилався на дослідження М.Костомарова, який наводив текст "Березневих статей". Але й вони були одним з варіантів комплексу документів, що складались кількома станами українського суспільства в тому числі й духовенством, яке відстоювало свою незалежність [9]. Відсутність повної джерельної бази обмежили коло досліджень ученого.

Позитивною стороною дослідження вченого є те, що він не зупинився лише на аналізі релігійно-духовних факторів, що вплинули на підписання Переяславської угоди, а висвітлив ті історичні передумови, що підготували її ґрунт. Зокрема, важливим блоком чинників стали, на думку І.Огієнка, серйозні прорахунки у внутрішній політиці. Серед комплексу соціально-економічних причин учений особливо виділив неспроможність гетьмана переступити існуювші соціально-станові суперечності, нерозуміння вимог часу, згідно з яким потрібно було скасувати панщину. Б.Хмельницький у тлумаченні І.Огієнка "недооцінював народу", "забував сірому вбогу", а сам будучи шляхтичем, "мав на думці долю пана" [10].

Учений підкреслював, що гетьман також не зробив рішучого кроку назустріч вимогам селянства і якщо на початку повстання панщина була знищена наявним шляхом, то вже пізніше, із створенням держави, Б.Хмельницький так і не наважився юридично оформити її скасування. Така трактова подій певною мірою збігається з поглядами М.Костомарова. І.Огієнко підкреслював, що помилки у внутрішній політиці не дали можливості поєднати селянську війну із національно-визвольною боротьбою. Та й сам гетьман, в оцінці вченого, відкидав можливість співпраці з народними масами.

Розвиваючи ідеї О.Лазаревського, І.Огієнко підкреслював, що саме відновлення панщини стало причиною втрати популярності гетьмана серед народних мас та зростання внутрішньої нестабільності в державі. В цьому ключі вчений аналізував і соціально-економічну політику гетьмана, оцінюючи її як недалекоглядну, бо вона сприяла покозаченню та загостренню соціальної напруги всередині українського суспільства. Жодне з народних гасел повстання не було вирішено. Проте, вчений так і зміг пояснити причини масовості народного руху, який підтримував і йшов за Б.Хмельницьким до останніх днів його життя і завдяки якому, сам І.Огієнко назвав

Національно-визвольну війну революцією.

Разом з тим, думка вченого про недалекоглядність соціально-економічної політики, не вирішення комплексу проблем релігійно-духовного характеру давала І.Огієнку підстави пояснити чому в момент епохального вибору народ загалом підтримав Переяславську раду. Йдучи за схемою роздумів І.Огієнка, слід підкреслити, що народ саме тому поклав занадто багато надій на Москву, що він нічого не отримав внаслідок своєї боротьби. Якщо Б.Хмельницький мав власне бачення перспектив українсько-московського союзу, то для простого народу, Москва була уособленням його життєво-практичних мрій: бажаного миру, хліба та “волі віри”. Особливо вчений наголошував на релігійній обумовленості устремлінь народу, “а вже Богдан Хмельницький мусив іти за бажанням народу”.

В той же час, І.Огієнко рішуче відкидав і розвінчував нашарування радянської історіографії, що ідеалізувала Переяславську раду, перекручуючи її роль в житті українського народу. Учений аргументовано відстоював думку про відсутність її загальнонаціональної підтримки. Він показав наявність в українському середовищі широкої опозиції в стані духовенства, козацької старшини та української козацької шляхти [11].

Вагомим фактором, що вплинув на московську орієнтацію гетьмана, була, як вважав І.Огієнко, безпосередня зацікавленість московського царя в поширенні свого впливу на українські території. Зокрема, вчений наголошував на факті запланованої багатовекторної, далекоглядної політики московського царя щодо інкорпорації українських земель до складу своєї держави. Тому московський уряд заохочував розвиток різноманітних українсько-московських стосунків, які певним чином зорієнтували свідомість українського суспільства до необхідності встановлення тісніших контактів з Московщиною. До цього додалася загальна несприятлива міжнародна ситуація, що склалася навколо новоствореної української держави. Фактично, жодна з оточуючих держав, на думку вченого, не бажала бачити Україну самостійною [12].

І нарешті вагомим об’єктивним чинником, що призвів до Переяслава, на думку вченого, стала та безвихідь, у яку потрапила Україна, знесилена руйнацією матеріальних сил та великими людськими жертвами. Ця теза свідчить про намагання вченого залучити до свого наукового дослідження різноманітні фактори, які б дозволили неупереджено підійти до аналізу означених подій.

Позитивною стороною наукового доробку І.Огієнка є спроба відійти від традиційної схеми української історіографії в оцінці гетьмана, якому дорікалось за допущені помилки. В такому контексті оцінена постать Б.Хмельницького В.Антоновичем, М.Кулішем, М.Грушевським, В.Липинським, які здебільше застосовували метод психологічного аналізу стосовно характеристики вчинків гетьмана.

І.Огієнко намагався об’єктивно відбити образ великого гетьмана, як людини “свого часу” та “свого віку”, вчинки якого були обумовлені як певними суспільними обставинами, так і суб’єктивними, притаманними самому гетьману, рисами характеру. Проте, тлумачення вченого також не вільні від суперечностей та дорікань

гетьману за недалекоглядну політику. Так, з одного боку, І.Огієнко виправдовував Б.Хмельницького, наголошуючи на тому, що Україна була вимушена “політичними обставинами” піти під руку Московського царя, захоплювався величчю справ гетьмана та його ідей, а з іншого – звинувачував його в зроблених прорахунках, головним чином “самоправності політичної лінії”, покладаючи всю вину за події 1654 р. на нього самого. “Це поєднання гетьман робив на власну руку, зовсім не питаючись Духовенства” [13]. Таким чином захоплення особою Б.Хмельницького та його справою межує з доріканнями за здійснені помилки та особистим жалем за “недобудовану” державу [14].

Проте, особливістю Огієнкові оцінки постаті Богдана Хмельницького та його справи було не дорікання за прорахунки, а трагедія нереалізованого до кінця особистого потенціалу гетьмана і відповідно недовершеності його історичної місії. В цьому, як вважав учений, полягала і трагедія України, бо величезні жертви, покладені на шляху визвольної боротьби за свободу, під якою вчений розумів волю Віри, а також доля самої України та її народу опинилися в руках однієї людини, яка не встигла виконати передначертаного їй плану. “Недоспівана пісня”, – так визначив І.Огієнко історичну роль Б.Хмельницького та створеної ним держави. Зважаючи на те, що справа утвердження незалежної держави виявилась недовершеною, головним досягненням доби Хмельницького, на думку вченого, стало створення всеукраїнської державницької ідеології, що була передана наступним поколінням. Цей “всеукраїнський бій за державність”, той “дух, що тіло рве до бою”, горів “досвітнім вогнем” в серцях кожного покоління українців, час від часу спалахуючи нескореним прагненням до свободи та незалежності. Значення Богдана Хмельницького саме в плеканні державницької ідеології, яка і стала предтечею відновлення сучасної незалежної держави Україна.

Література

1. Див.: Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 402. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.137.
2. Іларіон Митр. Українська Церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657. – Вінніпег, 1955. – С. 9, 12, 58, 60.
3. Іларіон Митр. Українська Церква за Богдана Хмельницького. – С.74-75.
4. Іларіон Митр. Хресне знамення. Богословсько-історична студія. – Вінніпег, 1955. – С.39.
5. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. Твори, архів, студії. – Філадельфія, 1991. – С.19; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – К., 1995. – С. 124-125.
5. Іларіон Митр. Українська Церква за Богдана Хмельницького. – С.108.
6. Іларіон Митр. Українська Церква за Богдана Хмельницького. – С.87, 109-110.
7. Іларіон Митр. Українська Церква за Богдана Хмельницького. – С.110-111.

8. Див.: Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С.87, 92.
9. Див.: Іларіон Митр. Недоспівана пісня // Наш бій за державність. Історична епопея. – Вінніпег, 1962.– Ч. 1.– С. 91, 103.
10. Див.: Іларіон Митр. Недоспівана пісня // Наш бій за державність. – С.120.
11. Див.: Іларіон Митр. Українська Церква за Богдана Хмельницького. – С.129-130, 131.
12. Іларіон Митр. Українська Церква за Богдана Хмельницького. – С.173.
13. Див.: Іларіон Митр. Недоспівана пісня // Наш бій за державність. – С.145.